

А. ВИЯСНІВСЬКИЙ

В культурній зоні Абхазії

(з нотаток туриста)

При світлі Батумських портових лихтарів, подвоєних відображенням цинамонової водяної поверхні, здоровенний „Ілліч“ вантажить „товар“ з людських тіл. Ото й тільки, що без „майна“ й „віра“. Голці ніде впасти на чардаку. Кожний клаптик площі завойовують з завзяттям, гідним кращого наміру. Люд тиснеться, штовхається, галасує. Нема, м'ягко кажучи, неприємнішої картини, як посадка великої кількості людей на обмежену площу пароплаву. Той, що вже сидить, гаряче протестує:

— „Куди ж ви лізете?! Хіба ж не бачите, що тут нема місця“?

А інший, не зважаючи на протести, а часто й фізичний опір, проте „лізе“ і знаходить те „місце“, щоб сівши, так само визвірився до чергового претендента.

Місце на чардаку—річ надзвичайно умовна. Його може утворити й дощана покрівля люку, що з неї вас на кожній пристані прогонять, і виступ паровідводної труби, і поріг дверей до каюти „II-го помічника капітана“, і стосом складені ящики з абрикосами, і курячі койці.

Все це „місця“ й не аби якої вартости. Головне—терпіння й бай-дужість китайця. Коли ці властивості у вас є, то будете їхати і навіть пісень співати (ще при одній умові: що команда не забуде в день гент натягнути над чардаком).

От і ми з товаришем: вгрузли по-між чийсь тіла на тросах і враз заспокоїлися.

Правда, наші сусіди лаються й безжалісно штовхаються, а троси муляють боки, проте ми щасливі немов селянин, що збудував собі нову хату й що-йно оселився в ній.

В голові вже згадкою бродить безголов'я батумського транзиту, на мить з'являються суворі обличчя батумських поштельробітників, що так безжалісно на всі ваші домагання пошти відповідають коротким „нет“ (це тоді, коли ви напевне знаєте, що „єсть“), снують картини прекрасного ботаничного саду, Чакви, Зеленого Мису, крикливого турецького базару, а потім—спокій. Цілковитий спокій щасливої людини, що вже їде.

Пароплав чмихає, борсається велетенськими лапами в воді, здригається цілим корпусом, свище так, що аж в середині холоне й поволі відходить.

За чверть години десь зверху доноситься приглушене:— „полный“.

Сусіда, що скоцюрбився й, здається, спить, не голосно, мабуть через сон, відповідає:— „Есть полный“.

Хто знає, може це старий морський „вовк“, що в ньому промовляє механізм доведеного до безумовности умовного рефлексу?

* * *

Дме холодний, західний вітер і гонить поперед себе саженні хвилі. При зустрічі з пароплавом хвилі утворюють декрещендо з важкого й „мокрого“ ча...ч...ч... Тіло корабля здригається коротко-амплітудним тремтінням і ледве помітно погойдується.

Людський гомін поволі втихає, проходи на чардаку заволікаються людськими ногами, руками й потилицями. Сутінки чардаку обгортає важке сопіння змучених людей. Он там десь, ліворуч, двоє змагаються: один саксатромбою дме, а другий фаготом. Їх сопіння мало не глушить шум хвилі морської.

В голові ні свідомости, ні відчуття особистости. Порожнеча. Іноді бликне перед очима сигнальний лихтар на щоглі та відчується розмірне дихання машини...

* * *

В досвітнім тумані замаячили береги, поповзли синіми пасмами гори, в досвітній прозорості заскиглили чайки. Попелясто-сині гори хвиль загойдалися ще вище і з більшим притиском накиннулися на облавок пароплаву. А він борсається, стогне, хрипить і розпускає за вітром чорні косми диму.

Смутком досвітньої тиші повіяло по чардаку, порожнечю сонного нагромадження тіл.

А потім з'явилося сонце. Благодатне всетворяще сонце, початок всеживущого і кінець небуття.

Спочатку діжкою попливло по взгір'ї, зашарілося, покотилося й почало всівати море рясним снопом проміння. Від снопа, як оком глянути, золотовогняста смуга переливається в смарагдовій, тепер, прозорості води, вирає й виблискує сяйвом діамантів.

А людям на чардаку — спека. Жахлива, специфічно морська спека, коли здається, що ти в герметично зачиненій банці смажишся в водяній парі з тисненням в 25 атмосфер. Тіло мліє, мозок немов розварений. В голові важка порожнеча. Лежиш, дихаєш, неначе риба на суходолі, соленим повітрям і єдине, про що в силі думати, — це - холод. Сніг і лід маревом блимають перед очима.

І тільки коли зір тупо зупиниться на верхнім чардаку, пробудиться заздрість до тих „першокласників“, що там проходають під тентом.

Коли-б швидше земля!

Після полудня — замаячив Сухум. Довгожданий Сухум, що викликав таку-ж радість, як і Америка колись, для Колумба.

— Сухум, Сухум! — хочеться кричати, коли загрюкотіла лебідка відповідаючи на гучне капітанове „отдай якорь“.

Десять хвилин немилосердного гоїдання в фалюзі плюс хвилинка акробатичних вправ біля східців і, нарешті, земля.

* * *

Приголомшені спекою, рухаємось по брукові Сухума, розшукуючи Селянський Будинок, що своїми плакатами ще з пристані гостинно запрошує до себе на відпочинок.

Широкі, запорошені вулиці, маса кав'ярень та духанів, пальми, кіпариси, густе плетиво винограду біля будинків, подвійна й по-

трійна літерація вивісок — абхазькою, грузинською й руською мовами, нескінченний базар, — таке загальне враження від Сухума.

В гігантському приміщенні Селянського Будинку маємо за 50 коп. ліжко з постіллю і з дуже невеликою кількістю блощиць. Про forma politosvitica — маленька читальня. Якийсь юнак куняє над старим числом „Огонька“. Другий юнак, очевидно, службовець будинку, за столиком виводить не голосно „о, баядерка“. На стіні на всю височінь її — плакат: добродушний черевань в формі червоноармійця, надувши губи, наче підсвистує юнакові „Баядерку“, тикає на вас пальцем — „Ти записався членом ОСОАвіохему“.

По східньому тихо й ліниво. Статика, абсолютна статика приголомшує вас. Так і тягне сісти за стіл, покласти на нього голову і підспівуючи „Баядерку“ тихо заснути.

Ідемо до бібліотеки шукати краєзнавчої літератури. Міжспільчанська бібліотека працює в саду, на вільному повітрі. Укомплектована виключно з російських книжок. Привітливий завідабель охоче постачає нам довідки, літературу, дає поради для ознайомлення з містом.

Питаємося в нього про абхазьке село, про життя селян. Нічого не знає.

— „Хто його знає, як вони там живуть“. — „Не доводилось бачити“.

Ця загадкова особа примудрилася дев'ять років прожити в краю й не ознайомитись з його корінною людністю. Чи треба до цього додавати, що він мріє день і ніч про виїзд із Сухуму до Росії, де нема абхазинізації, мріє, як, стародавні євреї в Єгипті. Раніш він був вчителем у школі. Але вчителям треба вчитись абхазької, або грузинської мови. Через те він поміняв свою професію на бібліотекаря. А тепер і сюди добираються з націоналікою. Що ж діяти! Єдине — це „ісход“ в землю руськую. Чи буде за ним плакати земля абхазька?

Земля абхазька! Скільки вона бачила колонізаторів, скільки народів прокотилося по ній, скільки культур осіло на її ґрунті! Ціла історія хлюпала своїми хвилями на береги Абхазії.

Першу сторінку в історії краю відкрили греки. Мілетські купці ще в 7 віці до нашої ери почали закладати свої факторії на узбережжі, організували велике місто Діоскурію десь поблизу теперішнього Сухума, розпочали жваву торгівлю з місцевими колхами — тогочасними жителями краю. В I віці до н. е. греків змінили римляни, ще змінили назву Діоскурії на Себастополіс. Римлян змінили скіти, готи, алани, потім отаборилися тут візантійці, далі перси, генуезці, турки й нарешті, руські.

Перші відомості про з'яву теперішніх корінних жителів краю — абхазців ми маємо з II віку н. ери. Пізніше сюди сунуть з кавказько-анатолійського кута Чорного моря — лази, турецькі вірмени, греки, грузини й т. д. З суміші цих материкових виходців та колонізаційного мамулу й зформувався основний контингент людности краю.

Греки, римляни, візантійці й генуезці переважно торгували й почасти підносили природні ресурси краю, скіти, готи, алани та інші — грабували, турки — поширювали іслам та збирали податки, а царський уряд кол. Росії ухитрився синтезувати, по своєму, всі перелічені акції й назвав це: „насаждение культури и цивилизации“ Найбільший елемент цього „насаждения“ становило грабування місцевого люду, відбирання від нього земель для роздачі старим „героям“ славнозвісної абхазької війни. Взагалі, сторінка з історії господарювання царату

в Абхазії — ганебна сторінка. Як і всі попередні імперіялісти, руські зайняли Абхазію з моря, висадивши свій десант року 1810 в Сухумі. Відтоді пішло й пішло. В порядку „насадження“ почалася руйнація господарства краю, знуцання з населення, утиски всілякі. Пальмові гаї та розкішні мандаринові сади, що їх старанно розводили на узбережжі ще генуезці, — вирубано, старовину, — свідка сивої давнини краю зруйновано й розкрадено. Знуцання над населенням набуло специфічних форм провокації з боку адміністрації з метою довести до повстання, щоб вислати „бунтарів“ до Турції, а їх землю загарбати собі. Як про курйоз, оповідають, що найбільше поширення магометанства серед абхазців почалося під час володіння руських, ц. т. держави християнської. І це в краю найстарішої християнської культури.

Нескінченні ліси з найціннішими породами дерев (самшит, тіс, горіх та инш.) по хижачьки вирубувано, по-дикунськи експлоатовано ґрунт, придатний для вищих рослинних культур. За весь час господарювання ні на копійку не зроблено нічого для піднесення природних ресурсів краю, надзвичайно великих.

Є всі дані думати, що шляхи часів генуезців були куди кращі, ніж вони є тепер, після вікового господарювання царату. А відсутність шляхів і тепер — головна перешкода до піднесення добробуту краю. Адже - ж один тільки виноград міг би стати за багатюще джерело промисловости краю, не кажучи вже про інші овочі, що за відсутності комунікаційних можливостей, ідуть на годівлю скотині.

Чи ж буде після цього жалкувати Абхазія за останнім з могікан-імперіялістів.

* * *

Рано, коли довгі тіні загорожують стежку, — любо бродити по сухумських садах. Міський акліматизаційний цокетує перед вами сонячним мережевом прозорости, а „Синоп“ гордо пишається затишком та холодними присмерками густих крон.

Спочатку йдїть до акліматизаційного. Там молоді ще рослини далеких тихоокеанських, каліфорнійських та мексиканських земель будуть назустріч вам і сонцю привітливо усміхатися, обдарують вас своїми дивними пахощами. То нічого, що педантична рука ботаника оточила їх плетивом дільниць і потаврувала чорними літерами латинських назв, проте вони почувують себе „вдома“.

Акації й банани, бамбуки й драцини, цитрини й гумові рослини, камфорні дерева й камелії, чайні кущі й лаври, китайська фурма й гімалайський кедр, різні породи дубів, — мирно вживаються й бувають назустріч золотому промінню, блакиті небес і гарячому запашному повітрю.

Коли - ж сонце підійметься ген - ген, — ідїть в „Синоп“. Здовж морського берега по порошному шосе прийдете ви стомлені й гарячі. В садовій прохолоді, під густокронними камеліями, приємно вам буде посидіти на лавці без думок і без турбот з однією тільки не диференційованою, ледве виявленою, радістю буття.

Ваш бамбуковий кий несамохіть заповзає по піску доріжки і введе незнайомі вам літери й фігури — відгомін вашої підсвідомости. Не пробуйте розгадати таємницю накресленого. Вона губиться в безодні вашої давнини, коли ваш предок, з бандою таких самих диких скітів, як і сам, плив в цей багатий край для грабунку та розбою. Хто знає, може він отак, як і ви, сидів отут десь недалеко під деревом в спеку й після вдалого грабунку паличкою на піску лічив свою здобич.

Ваш зір прожектором ковзне по зовнішності самотнього відвідувача, що бредє тихо в задумі по доріжці і, не знайшовши для себе нічого цікавого, — розчиниться в густому затінку оточення. Тільки гомінка юрби розбудить вашу скупченість над неусвідомленим невідомим і про-ниже вольовим імпульсом до руху.

Тоді ви підете широкими алеями парку по-між густих і струнких кипарисів, шляхетних пальм, що навіть вам зрадку гарячої, безводної пустелі, розкішних платанів, пірамідоподібної туї, магнолій серед синявого листя кунінгамі та купресів.

Поволі, не кваплячись, ви будете бродити по великому парку, плутатись по несподіваних поворотах стежок, аж доки набредете на ворота. Тоді, не роздумуючи й механічно, потюпки побіжите через дорогу до моря, біжучи, здіймете з себе легку одіж і кинетесь в про-зоро-смагдоду риллю води, назустріч хвилі, під звуки монотонного таракотіння гальки та протяжного стогону водоплеску. Вам приємно поборикатись з хвилею, посніпатись з нею за барки, погойдатись на її хребті, впрінути в солону важку воду і потім лягти на розпечену гальку й милуватись з ритму шумів та мінливого плетива мережив, що їх облишає на березі хвиля кваплива.

Перед заходом сонця — ідіть на приморський бульвар. Тут ви за-станете вже досить публіки, що прийшла полюбувати з передвечірньої гри мінливих фарб моря, з засмученого й стомленого сонця, що шле своє останне безсиле проміння, та з пожежі західнього обрію, яка має спалахнути на хвилину, запалити небо й море та згаснути в вечірній імлі.

Тоді бульвар оживе, зашумує гомоном юрби, забалакає мовами безлічі народів, що сновигають взад і вперед, товпляться біля яток та сповняють незліченні кав'ярні.

В кав'ярнях — ви зразу відрізнете місцевих обивателів від приїжджих курортників. Перші — бучно й діловито займають столики, разом з турецькою кавою вимагають кості й голосно досьорбують свій день. Наїжджі — нудіють над морозивом або білою кавою, стискають позіх і більш, ніж роз-мовляють, прислухаються до... відкладання фунтів у власному організмі.

Трохи згодом — на бульварі з'явиться духова оркестра „под управ-лением известного маэстро“ і заграє, неодмінно, декільки разів „Від-хід поїзда“, „Перонний швейцар“, в належному місці вигукне: „Москва - Сухум“. В голосі вигуку — колективна туга всіх сухумців, туга чекання на „свою“ залізницю, що перед війною її спроектовано, начорно ви-готувано полотно здож узбережжя, але й досі не докінчено. На вигук ви почуєте важке зідхання юрби, що складається переважно з постійних жителів Сухуму¹⁾.

Далі звуки вальсу „На сопках Манчжурії“ змінять жартівливо-понури, потім всілякі польки, й закінчиться концерт, як і слід споді-ватись, гучним маршем.

Значить, кінець гулянці.

Ви можете піти або до своєї домівки, або крученими вуличками базару посунути в гушавину міста. Там ви зайдіть в один з духанів, де матимете змогу вслухатися в протяжну, важку, духотну гру зурни, збагнути радість і сум абхазької мелодії, наблизитись через неї до розуміння народу, іменем якого називається ця земля.

А ввечері, з головою, розпухлою від вражін, ви легко-легко заснете, мов скочите в небуття.

¹⁾ Для абхазців, особливо городян, наймиліша тема економрозмови є тема про „свою“ залізницю. В їх уяві чорноморська залізниця є панацея від усіх економічних хиб сучасности.

* * *

Від Сухуму на північ — найбільша частина території Абхазії. Здовж моря — стелеться добре вкачане шосе на Н. Афон, Гудаути, Гагри й далі до Чорноморської округи. Досить часто по шосе пахкають авто, гуркотять лінейки з білими полотняними наметами від сонця, зрідка поволі повзуть навантажені підводи в незграбній буйволячій запряжці.

На дільниці Сухум - Н. Афон, шосе рівне, як паркет. Обіч — десь якого туляться невеликі села, хутори, хати купаються в густій зелені садів. На тинах, біля хат, понастромлювано на кілки анатомічні препарати з остеології — черепи всіляких тварин. По 2 — 3 і більше. На їх обов'язку — охорона добробуту господарства від зазіхання нечистого¹⁾. Вищиреними зубами вони всміхаються подорожньому, вклоняються та голосно тарахкотять на вітрі.

Праворуч дороги — терасами поля, сади, а де-далі вверху, підіймаються ліси, повзуть на взгір'ї пасматого гірського масиву, що тягнеться здовж моря.

Порошне й тверде шосе та гаряче сонце швидко втомлюють. Тоді збочиш ліворуч на беріг моря, скинеш з себе фельдсак та одержу і підставиш запітніле тіло під розгін хвилі. Вода присмоктує до тебе, параліжує всі наміри й не хочеться вилазити з неї так само, як он і буйволам з блота.

Амфітеатром загинається пасмо гірське і випинається біля Нового Афону назустріч морю. На шпильях гір коронами насаджено церкви, на взгір'ї будинки. За декільки кілометрів виблискує на сонці позолота церков Н. Афонських. В синій передвечірній тіні гір грають золоті зайчики сонячного проміння на хрестах. Тиша гір дивно єднається з ритмічним шумом моря.

Оце і є Новий Афон. Власне тепер не Н. Афон, а Псирцхінське Радянське Господарство. Від монастиря залишилися тільки церкви та декілька монахів, що працюють в господарстві.

Похмурі й мовчазні „отці“ тихо й поволі, мов на вечірні у великий піст, снують поміж гомінкими юрбами численних екскурсантів. За смагли аж чорні обличчя, мускулясті руки, рушники через плечі, незмінні бамбукові палиці в руках — основне тло людське Нового Афону. З усіх кінців Союзу ви зустрінете тут людей: одні проїздом зупинилися на день-два; інші, — шукаючи відпочинку й спокою від турбот повсякденних, оселилися отут, поблизу цитринових садів, розкішних масличних плантацій, гомінкого моря й високих гір. Вибір чудовий.

До послуг приїжджих — два готелі. Але готелі не вміщують всієї людської маси, тому школа місцева гостинно пропонує решті люду свою підлогу і жмут перетовченого сіна. Кооперативна їдальня, винний підвал радгоспу — до ваших послуг. Прекрасно можна забезпечити собі вегетативне життя.

Проте ми вирішили рушати вдосвіта далі, через Гудаути на села далі від битих шляхів. Не оглядаємо навіть археологічних пам'яток.

* * *

Під захистом ранішньої прохолоди, на очах у легенького прозорого туману, що он-де парою здіймається з моря, вирушили в дорогу

¹⁾ В абхазців, що визнають християнську або магометанську релігію, дуже багатозалишків їх стародавньої релігії.

На першому ж перегоні до нас прилучився попутник — місцевий сільський вчитель, що простує в Гудауті до свого окружного центру. Розбалакалися. Виявляється—українець, з Полтавщини. В р.р. 1920—21 вчився в Полтавському ІНО. Щоб докінчити, не спало засобів і терпіння, тому вдався на заробітки. Підвернувся лист товариша з Н. Афону з пропозицією влаштувати робітником у господарстві — не вагаючись, поїхав. Спочатку було нічого, заробітки були не погані, але потім погіршало. Тоді пригадав про свій стаж учительський, студентські документи й вдався до вчителювання. Відтоді і вчителює в абхазькому селі.

Питаємося, чи знає він мову абхазьку, й відповідь чуємо більше, ніж дивно: — „Стану я вчитися ще мови, і так ледве животію на ті мізерні копійки, що платять“.

Виявляється: учитель на селі одержує майже на 50% менше грошей Сільради. З усієї маси учителів в абхазьких селах¹⁾, переважну більшість становлять неабхазці, що не знають абхазької мови, тому дітей вчать по руському. В школі з дітьми контактують через тлумача, при чім обов'язки такого виконує або сільський хлоп'яць, що вже закінчив науку в школі, або один з талановитих учнів старшого гуртка. Тлумачі працюють скрізь honoŋis causa. Одного такого тлумача - комсомольця ми пізніше зустріли; він знає не більше 100 руських слів. Не дивно, що за зиму мало хто навчається читати, самі тільки „генії“.

І думаєш після цього, як краще сказати: яка плата така й робота, чи навпаки?

Декільки років існує вже абхазький педтехнікум і що року він випускає молодих учителів. Але одно те, що учителям зле платять, а друге — в Абхазії великий попит на інтелігентну робочу силу. Отож і пливе молоде вчителство на кооперативну, адміністративну та іншу роботу, а школи обслуговуються вчителями не абхазцями.

Багато краще стоїть справа з грецькими та грузинськими школами. Серед цих національностей є досить інтелігенції, яка й висовує кадри, що „покутують важкі гріхи минулого в галузі народньої освіти“, як казав один учитель - грек.

Наш компатріот як день так ніч мріє про повернення на Україну. Своїх знайомих і приятелів засипає листами, серед мандрівників вишукує вчителів з України, зав'язує з ними звязки. З України виписав граматику і після важкої праці в школі з дітьми, що не розуміють викладової мови, старанно трубить книжку О. Курило, яка надією втішає його.

Недалеко Гудаут в дорозі знову несподівано зустріли земляка. На цей раз селянин - поселенець. Почувши нашу українську розмову, несподівано встромився до неї своїм зауваженням про нашу говірку.

Питаємося, де він тут взявся. Напівжартівливо, напівсерйозно відповідає: — „А от чорти збаламутили мого батька приїхати в це пекло. І сам одубів старий і нас загубив“.

Виявляється, що мова мовиться про пропасницю. Наш співбесідник і вся його сім'я весь час хоріють на пропасницю. Троє дітей в нього вже вмерло, сам весь час лікується, але без помітних наслідків. Має досить добре господарство, але „чорт йому рад“. Також мріє про те, як би йому повернутися на Україну.

— „Хоча б зіп'ясти яку набудь халупу на батьківщині“.

Виряжав вже жінку на розвідку й, здається, щось наклъвуеться.

¹⁾ В Абхазії крім абхазців, що становлять 30% людности, живуть ще: грузини 39,4% вірмени — 13,6%, греки — 11,5%, решта — руські, турки, німці та инш.

І думаєш після зустрічі з земляками: як багато ще треба рости нам, щоб досягти уміння пристосовуватися до обставин місцевости. Щоб вирости з рамок локального патріотизму, щоб навчитися активно впливати бодай так, як уміли робити це греки в 5—6 ст. до н. е.

* * *

Гудаути. Тихе місто з широкими вулицями, порожніми духанами. безліччю винних підвалів та тютюнових склепів. Центр виноробства та заготування тютюнової сировини в Абхазії. Біля моря—невеликий бульвар, де грузини й греки цілий день грають в кості. Гомінкий східний базар. Оазою притулилася в центрі базару крамничка-ятка з невеличкою вивіскою: „Русский борщ“. „Русский борщ“ виконує ролю кафе-заїзду для всіх учителів руських. Неповоротному господареві та його говіркій господині облишають для знайомих листи, записки, речі, очікують на побачення і тут же їдять борщ, правда не руський, а справжній український. І тільки борщ, бо ніякої другої страви в „Руському борщі“ нема.

На час нашого приходу—ятка пустує. Наш подорожній дістає тут якусь записку, розпитує про щось і кудись мчить. Ми лишаємося під словесним обстрілом розмовних господарів. Аж нудно від усяких тих, справжніх базарних пліток та соцекономичних аналіз. Давайте скоріше йти, цур йому.

* * *

З Гудаут простуємо стежною рівнобіжно недокінченого полотна майбутньої залізниці, через села й хутори. Власне сіл, в нашому розумінні слова, в Абхазії нема. Хату від хати розташовано на гони, а то й більше. Ціла Абхазія з таких окремих садиб. Комплексні таких господарств якоюсь міркою виміряні кількісно й становлять села. Сама тільки адміністративна назва, без зрозумілого нам змісту. Садиби поховалися в гущавині лісів та садовини. За двадцять кроків пройдете повз хату й не помітите її. Ото тільки зрадливі собаки виявлять її присутність та дзвінок на шиї буйвола, що пасеться поблизу.

Мінлива стежка то поширюється до розмірів проїжджої дороги, тс зовсім зникає в гущавині лісу та настирливих колючок. Тільки блиск туманно-синього моря ліворуч в далекій перспективі гірської зеленої оздоби, що з'являється іноді, вказує напрямом мандрівки.

По дорозі—маса винограду. Грубе бадилля в'ється по деревах і рясно вкрапляється синявою крон в густу зелень горішини, чинар та шовковиць.

До вечора будемо в гущавині лісу, попасаячись по дорозі нестиглим ще виноградом, черешнями та дикими грушами. Дві-три річкі з холодною, прозорою водою переходимо у брід по пояс. Після останньої переправи в сутінках вечора прямуємо через гору до першої абхазької хати, покладаючи надію на здавна відому гостинність абхазців¹⁾. Та ба, ми не знаємо мови й ніяк не можемо зговоритися з господарем. Не допомагає ні наша енергійна жестикуляція, ні акцентування та подвоювання окремих слів. Єдине, чого ми добилися від господаря: „совет, совет, хорошо говорит руська“. — До цього енергійний жест вгору, в гущавину садів.

1) Село Магудзирха.

Виходить—треба шукати сільради. За декільки кроків зустрічаємо хлопчачка, очевидно школяра, що знає декільки слів, і в нього довідуємося, що до сільради ще далеко. Вже смеркає, тому заходимо до другої господи в надії, що тут нам вдасться переночувати.

Стара бабуся пораяється біля хати, привітливо усміхається нам і щось говорить абхазькою мовою. Але ми нічого не розуміємо. Зав'язуємо довгі переговори на мігах, які не вдовольняють ні нас, ні бабусі, бо махнувши безнадійно рукою, вона голосно когось гукає. За 5—10 хвилин з'являється підліток і, поговоривши трохи з бабунею, запитує у нас, чого нам треба. Переказуємо через нього свою прозбу. Обмінюючись з бабусею декількома словами, хлопчик кинув нам „сідайте“, а сам зник. Поплелася до хати й бабуся.

Сидимо на траві під горішиною й очікуємо. Вже цілу годину ніяковіємо перед очима абсолютної пустки. Подвір'я й ціла господа наче вимерли. Нас поняло таке почуття, наче господарі на знак протесту проти незваних гостей облишили подвір'я.

Враз, в нічній тьмі—з'явилася бородата постать. За нею з лихтарем друга, жіноча. Коли жіноча постать наблизилася до нас, ми мали змогу розгледіти бородача. Смуглявий, здоровий чоловік, років під сорок, в чорній, суконній сорочці, з кинжалом і револьвером на поясі. Одежа нова, на ногах чоботи. Питається лаmanoю руською мовою: „хто ми“. Відповідаємо й кажемо, що маємо намір просити дозволу на ночівлю, тому й сидимо, очікуючи на господаря. Виявляється, що це й є господар. Йому вже переказав хлопець про нас на полі, де він працював, і він радий буде привітати нас у своїй господі.

Пізніше довідуємося, що оце він нас зустрічає згідно з звичаєм: прийшовши з поля, передягнувся в нову одіж і оздобився зброєю. Жіноча постать—сестра господаря. Її показує років тридцять, але вона рекомендується нам комсомолкою.

Поки сестра оповідає про своє комсомольське життя (вона єдина комсомолка в селі), господар знову передягнувся, видоїв корови й вже запрошує нас до вечері.

Їсти ми хочемо, як хорти після полювання, але з вигаданої європейської чемности—відмовляємося. Наш господар довго нас вмовляє, а потім бере по-під руки й заводить до хати.

Хата абхазька—подібна до хат інших кавказько-гірських народів. Різниця тільки в монументальності будівлі, бо в Абхазії, з умов кліматичних, вона більш, сказати б, сезонна¹⁾. По середині хати на ланцюгу—традиційний очаговий казан. По східньому низенькій меблі: круглий столик, декілька стільчиків, по-під стінами—лавки.

Наші господарі християни, проте господар магометанським звичаєм мие руки перед вечерею й полоще рота. Воду йому на руки зливає дружина, а виполіскуючи рот, він спльовує на підлогу.

На вечерю—мамалига, сир і підлева з червоного стручковатого перцю. Перець подають, як приправу до мамалиги. В роті пече неймовірно. Треба бути дуже чемним і голодним, щоб з незвички проковтнути таку страву. З нас досить другої властивості, тому ми й не відстаєм від господарів і так же часто лазимо руками в макітру з мамалигою, як і вони.

Господар оповідає про своє життя. Він має десять десятин землі, більшу частину якої здає під тютюнові плантації. Решту складають: кукурудза, виноградник та фруктовий сад.

¹⁾ Чотири п'ятих року, а іноді й більше абхазець проводить на дворі.

Розпитуємося про побут абхазців, зокрема про те, чи збереглася ще віра в богів, або справедливіше в підбогів, на яких така багата була раніш абхазька релігійна мітологія. (Ажвеншах — бог мисливців; Дзин-Лан — замужніх жінок; Джікер-Салат-Ах-Ду — щось ніби керуючий людською поведінкою; Шесшу — ковальський бог; Афа — бог стихій і т. д.). Релігійна боротьба християнства з магометанством, що чергувалися перевагою протягом віків, очевидно, призвичаїла абхазця до думки, що єдиного бога, як проголошують ці релігії, нема, інакше не було б різних з'ясувань його єдиногобожського ества.

Звідси — цілком природня реакція до поганської давнини, що легко й портативно охоплює все життя людини та до того ще й дає їй стільки розваги в формі жертвних молитов.

Тепер, як оповідає нам наш господар Семен Лейба, легко й безболізно відходять всі релігії, що правда, дуже поволі, при чім християнство в швидшому темпі, ніж магометанство. Тільки звички народні кріпко держаться й особливо в гірській зоні Абхазії. Ці звички страшенно б'ють по економіці окремих господарств, а тим і всього абхазького населення.

Прим., весілля й похорони часто руйнують ціле господарство, бо на кожному таку нагоду з'їжджається без ліку людей з цілої округи, і всю оту галайстру треба як слід нагодувати й напоїти. Навіть звичайна хвороба в родині скликає всіх родичів, що живуть там доти, доки хорий вичунає, або помре.

Вивести ці звички дуже трудно.

Допізна точиться вечеря й наша розмова, а потім сон на почесній постелі господаря, поруч з ним самим. (Від цієї почесности ні відмовитися, ні відпроситися не вдалося).

* * *

Рано господар допомагає нам умитися, зливаючи на руки воду, частує сніданком і, вдягнувшись по святковому, ген-ген проводить від хати. На прощання перепрошує, що може не гаразд вгощав та мало пройшов з нами.

— „За все вибачте“ — каже він, вклоняючись низько.

І далі:

— „Де будете йти по Абхазії, заходьте ночувати до абхазця“. „Пам'ятайте, що абхазець нігде не відмовить. Скажіть, що ночували в Семена Лейби, багато люду мене знає“.

„Абхазець нігде не відмовить“... Це правда. Чим на нижчій шаблі культури стоїть нарід, тим він гостинніший. Явище парадоксальне з точки зору гуманности. Сучасна цивілізація й культура стільки говорить про гуманність, а тим часом гостинність, один з основних виявів людських взаємин, щезає разом з запровадженням цієї самої культури. Особливо ексквізитно це можна простежити на Кавказі, де на невеличкій території скупчено багато народів різного культурного рівня.

Дикими стежками, по-між густими садами, через луки й городи, по-під хатами, перелазячи через плоти, бредемо до битої стежки, що мусить стелитися поруч залізничного полотна.

Орієнтуємося з плутаного визначення нашого доброго тов. Лейби: обминути чотири садиби, взяти праворуч, перелізти через тин, пройти до рову, потім ліворуч, через луг і через річку, знову перелізти через тин, повз хату в ліс і стежкою до доріжки.

Старанно додержуючись цього маршруту, ми, правда, дісталися до лісу, але в лісі натрапили на безліч стежок, які стеляться в різних напрямках і після довгої ходи по кручах, серед гущавини, що з дня буквально робить ніч, ледве добралися, тільки не до стежки, а до гагринського шосе. Для нас — це несподіванка й ми раді їй, бо маємо змогу зорієнтувати свою дальшу путь. Тим паче, що шосе полегшить нам перехід через річку Бзібзі, глибоку й прудку.

Проходимо через довгий міст і знову збочуємо праворуч ближче до гір, в глибину краю.

На цій дільниці й шосе чудове. Воно виробляє всілякі віражі, сковзає з під ніг в глибину провалля, забирається високо вгору на карнізи шпилів.

Але цур йому та його порохіві.

Ідемо по - під самі гори, що знов амфітеатром закругляються в напрямку до Піцундського рогу.

Стежка, ультрамісцевого значіння, стелиться серед пролісків, лук, кукурузяних нив, зрідка — хат. Хати й тут розташовані далеко одна від одної в густій зарослі садів.

По дорозі — жодної душі. Скрізь пустка, тиша, наче все оте багатуще оточення й не знає людини. Ваш голос лунає й трансформується в казкові звуки, що лякають вас же самого.

Раптом чуємо — за кущами дзвінкі жіночі голоси сміхом розливаються.

Заглядаємо. Біля кринички — гурт жінок. Смугляві, босоногі, з великими глиняними баньками, вони нагадують відомі малюнки елінок „біля криниці“.

Підходимо й собі до криниці, запалюємо. З усіх боків простягаються руки до тютюну

— „Дай курі - курі табак“ —

Не вдовольняючись цигарковою дозою, кожна з них просить „много табак“. Ділимо, скільки дозволяють наші запаси. Чорноокі вродливиці раді б пококетувати, але вони не знають нашої мови, а ми їхньою. Жартуючи, вони говорять щось по - між собою на нашу адресу, закидають до нас поодинокі руські слова й голосно сміються. Запашний сміх абхазок нас заражає: сміємося й ми, не знаючи причини.

Несподівано в гущавині затупотіли кінські копита, й не встигли ми повернути в той бік голови, як коло нас з'явився верхівець. Здорова, молода людина, на сідланій коняці, із зброєю на поясі. Зупинився, сердито глянув на дівчат, потім перевів очі на нас, щось промовив і поїхав. Жінки втихли, позакидали баньки на плечі й тихою ходою почали розходитись.

Остання, що черпаком набирала воду, також піднеслась і, чуть всміхаючись кинула нам:

— „Пайдем“.

Заінтриговані лаконічністю, ми простуємо за гнучкою, як акробатка жінкою, перелазимо за нею через тини, перескакуємо через рови, намагаючись весь час в думці розгадати таємницю запрошення. Останній високий перелаз — і ми на великому подвір'ї.

Жестом запрошує нас жінка сісти під сливою, а сама йде до хати. Хвилин двадцять сидимо в оточенні абсолютної тиші під тиском несподіванки.

Нарешті, з хати виходить заспаний, весь у пір'ї, низенький чоловік і, кивнувши головою на знак вітація, простягає руку за тютюном. Закуривши, він потягнув пару разів і потім вже почав нас оглядати.

Перебіг по нас очима й зразу ж вирішив: інженери. Кажу, що ні й називаю йому свою професію та рекомендую товариша. Кинув байдужо головою й на хвилину заспокоївся. А потім мацає рукою за сумку й питається, що в сумці. Виймаю бінокль і показую йому. Обсервація оточення приводить його в дитяче захоплення, особливо, коли йому вдалося далеко на луці побачити свої буйволи.

Своє захоплення він хоче поділити з жінкою й голосно кличе її. Але, виходячи, вона на бінокль не звертає жодної уваги, а ставить нам практичне питання: чи можемо ми зробити плиту кухенну? Ми довго не розуміємо, про що йде мова, але коли нарешті з'ясували, то сміючись відповідаємо, що не вміємо.

Настрій у жінки зразу ж погіршав. Значить, ми не вміємо зробити плиту? Дивно. А тут скільки не проходило колись росіян, вони всі вміли. Ну то може ми маємо „товар“ на продаж? Теж ні? А що ж ото в мішках за плечима?

Тут в розмову встряває чоловік, що весь час бавиться біноклем. Він з'ясовує жінці, хто ми й чому у нас нема „товару“ (краму).

— „Доктор? Ото добре. В мене є малчик болна“—

Далі йде довге, на мігах, пояснення хороби „малчика“. Кінець-кінцем догадуєся, що мова йде про періодичні приступи гарячки в дитини. Прошу показати хворого.

В хаті застаємо в перинах, та ще й закутану кожухами, спітнілу дитину років чотирьох... дівчинку, що задихається в пропасниці. Оглянувши її і прописавши ліки, я довго тлумачу господарям, як дістати ліки та як з них користуватись, але впевнившись, що мене не розуміють, наказав дитину завести до малярійної станції.

Господарі неохоче покрутили головами, знак того, що навряд чи повезуть.

Коли повертаємось на двір, я розпитую в господаря про його господарство. Виявляється, що цей лежень має чотирнадцять десятин землі. З них 6 — під кукурудзою, 3 — садиби, городу та саду, а 5 — під пасовищами. Питаюся, чому не розводить тютюну, адже це вигідніша культура, ніж кукурудза та пасовища? В простоті сердечній господар відповідає:

— „Біля тютюну ціле літо треба працювати, а кукурудзу засіяв тай чекай доки достигне. На цілий рік є що їсти та ще й продати можна трохи“.

Мої докази по лінії економічної переваги тютюну над кукурудзою розбиваються об відповідь, як об гранітну скелю:

— „А нащо мені гроші?“

А потім іде перелік його господарського добробуту: кукурудза є, садовина й огородинна своя, вісім корів, буйволи, пара коней. Худоба пасеться майже круглий рік і не потребує великого догляду, до садовини теж не треба багато докладати праці. Живи собі тихо та старайся про діти.

Оце так світоставлення! Безперечно бо, воно відограє велику роль в економіці Абхазії. Взяти хоч той таки тютюн.

До війни та революції розведення тютюну було в руках вірмен та греків, що здебільша орендували землю для плантацій. В наслідок революційних подій та звязаних з ними змін в справах земельних, велика частина плантаторів - фахівців виїхала. З великими труднощами поширюється тепер площа посівів високоцінних культур¹⁾, і тютюну

¹⁾ Заходами НКЗС в Абхазії розводиться бавовна та лікарські рослини. Бавовництво досягає тепер досить вже великої площі.

зокрема. Трудна це справа в Абхазії, коли селянинові, крім кукурудзи, нічого не треба.

На прощання господар частує нас сиром. Ложкою мне в мисці сир, з тієї ж ложки сам пробує і, не випускаючи її з рук, радить і нам попробувати.

Виходимо далі. Стежка наша стелиться через густий ліс з велетенських дерев всіляких пород, з густою зарослю плющів, колючок, папороти, дикого винограду. Дикий субтропічний ліс буквально проковтнув нас. Стежка гойдається в присмерках, плазує в вогкості й цвілі по ярах та косогорах і де-далі все меншає й меншає, щоб кінець-кінцем зовсім зникнути й поставити нас перед карколомним проваллям. Чепляючись за кущі, повземо донизу в надії, що внизу є ріка, а всі „річки течуть до моря“. Принцип орієнтації досить простий і надійний.

Внизу — справді невелика є річка, отже йдемо за водою. Незабаром на взгір'ї з'являється хата, потім водяний млинок, а далі зарясніли цілими купками хати. Ми в селі Колхіді, під носом у Гагр.

Вже смеркає й далі йти ми вже не маємо сили, бо ноги після спуску в лісі аж пашать. Збираємося тут ночувати. Але це не так просто. Гостинних абхазців в селі майже нема, а вірмени, греки та грузини — мешканці села, вже втратили свої гостинні звички. Радять піти до сільради, там, мовляв, усі ночують.

Нічого іншого не залишається робити.

На вигоні, біля шосе — будинок сільради. Тут же живе, як нам сказали, і міліціонер.

На час нашого приходу будинок замкнуто й ми вмощуємося на просторому ганку.

* * *

З моря дме холодний вітер і гонить поперед себе ріденькі хмари. Пристрасно миготять зірки на небі, глухо гупає на березі морська хвиля.

Десь далеко чути, як дівчата виводять „русскую хороводную“. То заробітчани понаїздили з руських губерній на тютюнові плантації.

В голові снує думка-згадка про сьогоднішній день, відновляє картини природи, образи, зустрічі, сновигає по Колхіді й раптом вражається контрастом:

ми, вільні аматори-мандрівники, що шукаємо спочинку, розваги й знання — і оті співаки, що також блукають по далекому чужому краю в погоні за заробітком для задоволення найелементарніших потреб. Важко працюючи з ранку до вечора на плантаціях, через місяць кожна з них поїде до дому з 30 — 40 крб. в кешені, навіть не маючи уявлення про ту красу, що її оточувала.

Гірка дійсність.

Вже дрімота затьмарила мозок, коли на ганку зарипіли помістниці і темна постать з виразним кавказьким акцентом, звернулася до нас з запитанням, хто ми такі. Відповідаю і собі прошу назвати себе. Ви-являється — голова сільради. Йому сказали, що „якихось двоє“ розляглися на ганку, а як сьогодні міліціонер в приміщенні не ночуватиме, то він прийшов довідатися.

Заходимо в розмову. Оповідає про роботу сільради, про те, як ставиться людиність до заходів влади й т. і. Він вірмен, колишній турецький емігрант, що ще дитиною був вивезений в Росію під час різні курдів. Весь час живе в Колхіді, де до революції наймитував.

Наймитуючи, стягнувся на невелику хатину. Тепер от служить, вже четвертий рік. Служба й добра з погляду матеріального, але дуже важка. Вірмени його не люблять, бо він голодранець, наймит, мінгрельці, абхазці та греки — за те, що вірмен. Найтяжче працювати серед абхазців. От недавно оголошено кампанію здачі огнистої зброї, а куди не поїдь на села¹⁾, скрізь зброї досить. Навіть не криються з нею. Досить часто трапляються крадіжки, навіть збройні грабунки. Людність винує в цьому абхазців — слава, що залишилася ім з дореволюційних часів. Крім того, в абхазців ще сильний свій суд і своя розправа з старшини сільської. Це також ускладнює роботу.

По цій розмові — жевріє думка: віками заплутувалося на цій землі національне питання. Цілий отой клубок велетенський завдав собі на плечі турецький вірмен, що випадково врятувався від курдів. Крекче, а несе і, здається, успішно.

Голова сільради, зігрітий співчуттям сторонніх людей і тишею ночі, по тій розмові, заговорив про своє особисте життя. Думає про те, як би йому одружитися, натрапити на добру, лагідну жінку, на хатній затишок.

— Аджеж так зморишся, так заклопочешся за день, що світ не милий. І нігде спочити, ні з ким поділитися думками. Всі чужі, далекі...

Шумить море, миготять далекі зірки, дмухає пронизливий, насичений парою моря, вітер.

Так, так, близького, спочити...

* * *

Під захмареним небом, під гуркіт ритмічного прибою, „беремо“ останні одиниці кілометрів до Гагр. По дорозі в духані попили гарячого чаю, дорогого і рідкого тут питва, в сусідстві вибаранджливої подорожньої пари, що фиркає весь час:

— „Наконец то чай. Всю дорогу нельзя достать чаю. Эти дикари только и знают, что предлагают вместо просимого чаю свое вино“.

А „дикари“ чисто по-московськи сервують чай і по-паризьке деруть за нього.

От і кінець Абхазії — Гагри. Правда, це тільки „Нові Гагри“, що їх метастазували „Старі Гагри“, як зайвину, що зчавлює й без того невеликий простір плацу в розпаліні гір.

„Новим Гаграм“ — просторо. Вони повзуть здовж берега, сміять брудом базару та множаться склепами й крамницями. Для „Старих Гагр“ це просто харчова комора, комерційний додаток. „Старі Гагри“ мають „високу“ функцію — ремонтувати людей та пожирати те, що придбають „Нові Гагри“. І „Нові Гагри“ стараються.

Життя в „Старих Гаграх“, як і годиться прекрасному курортові, дуже дороге. А що Гагри курорт прекрасний, навіть найкращий в СРСР. про це сміливо можна сказати. Лагідний клімат, чудове повітря (кажуть, радіоактивне) сонце, море, гори, каналізація, водогін, електрика, добра комунікація, — дають право Гаграм зайняти перше місце серед кліматичних курортів. Ото тільки — тіснота страшна. Гаграм тісно. Старі Гагри мали колись стратегічне значення: північні ворота Абхазії. Справжні ворота. З одного боку гори, що ховаються в хмарах. з другого — море. Між ними — припічок - дорога. Місто скорцюбилось в міжгір'ю по цей бік „воріт“ стиснуте з усіх боків горами й морем.

¹⁾ Адміністративно до Колхиди належить декільки невеликих абхазьких сіл.

Будинки повзуть уверх, пнуться по узбочах до хмар і терасами спускаються до моря. Гірська річка водоспадом шумує над Гаграми, виблискує сріблом каскадів і ховається в долині, в штучний акведук, прокладений посередині міста. Маса субтропічної зелени, чудовий приморський бульвар. Коли глянете з моря на Гагри — здається, що будинки гойдаються в зеленій гушавині. А пляж рябіє гальками, во-рушиться людом, стогне й здригається від стусанів хвилі.

В Гаграх також є наші земляки: репрезентують гастрономічні українські можливості та звички.

Гурт української інтелігенції (кажуть, колишні вчителі) обслуговує „Українську їдальню“, найпопулярнішу в місті. В їдальні годують справжнім українським борщем, висить на стіні в рушниковій оздобі Шевченка, в разі звертаєтесь, — відповідають українською мовою.

Москвичі, жартуючи, просять нас:

— „Пойдемте к вашим хохлам обедать, там хорошо кормят“.

Другий український куточок — винний льох. Його господар П - ко товстий дядько з запорізькими вусами, завжди п'яний. Розважаючи гостей, він рекомендується:

„Настоящий хохол із Полтавщини. Пийте, братця, вино, будете веселі й щасливі, як я“.

„Веселий і щасливий хохол з Полтавщини“ прилюдно пригортає до себе якусь дебелу бабу й рекомендує: — „оця стерва — моя любовниця“ —

А „стерва“ і „любовниця“ соромливо верещить, роблено пручається й шепче на вухо „хохлові“ так, що аж на пляжі чутно:

— „Та не ругайся, дурак, при людях“.

Довідавшись, що ви з України, „хохол“ наливає в кухоль вина, припрошує вас, а сам смочке просто ротом з крапа і, кружляючи по льохові на одній нозі, імпровізує:

— „Ти з Києва,
Я з Полтави
Гоп, гоп...“ —

Виходиш з льоху й думаєш:

— „Теж репрезентує Україну...“